

УДК 811.111

Г. Я. Лавриненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Безеквівалентна лексика під час зіставного вивчення лексичних систем сучасних німецької й української мов

Роботу виконано на кафедрі німецької філології ВНУ ім. Лесі Українки

Предметом дослідження є лакуни, які виявляються під час зіставлення лексичних систем німецької й української мов, серед яких можна виділити абсолютні та відносні лакуни. За своєю природою вирізняються лакуни слів-реалій, слів на позначення понять, які повинні б мати однослівне вираження, та лакуни, зумовлені власне мовними причинами.

Ключові слова: зіставна лексикологія, безеквівалентна лексика, лакуна, культурологічні лакуни, етнос, відповідник, внутрішньомовні причини, неповнота парадигми, категорія контрастивності.

Лавриненко Г. Я. Безеквивалентна лексика при сопоставимом изучении лексических систем современных немецкого и украинского языков. Предметом исследования является лакуны, что оказываются при сопоставлении лексических систем немецкого и украинского языков, среди которых можно выделить абсолютные и относительные лакуны. По своей природе выделяются лакуны слов-реалий, слов, на обозначения понятий, которые должны бы иметь однословное выражение, и лакуны, предопределенные собственно языковыми причинами.

Ключевые слова: сопоставимая лексикология, безеквивалентна лексика, лакуна, культурологические лакуны, этнос, соответствие, внутриязыковые причины, неполнота парадигмы, категория контрастивности.

Lavrinenko G. J. Non-equivalent Lexicon in Comparative Lexical Systems Study of Modern German and Ukrainian. The field of investigation are *lacunes* which are revealed in comparison of lexical systems of german and ukrainian languages, among which absolute and relative lacunes can be distinguished. As for their nature, we distinguish the lacunes of realia-words, of words which are used for marking of notions, which should have one-word expression and lacunes, determined by language reasons proper.

Key words: comparative lexicology, words with no direct equivalents in other language, lacunes, culturological lacunes, ethnos, equivalent, intralinguistic reasons, incompleteness of the paradigm, category of contrastiveness.

Постановка наукової проблеми та її значення. Термін “зіставне мовознавство” використовується для позначення лінгвістичної науки, яка вивчає спільне та відмінне в мовах. Розглядаючи різні мови, можна виявити їхні спільні та відмінні ознаки. Наприклад, в українській, російській, білоруській, польській, чеській та інших мовах, котрі належать до слов’янської групи, є багато слів спільного кореня. Спільні структурні ознаки трапляються навіть у мовах, які не мають жодної генетичної спорідненості. Ключовим у зіставному мовознавстві є поняття мовного контрасту або категорії контрастивності (термін В. Г. Гака) [5, 11], унаслідок чого цю галузь мовознавства називають також контрастивним мовознавством. Об’єктом зіставного мовознавства є будь-які дві чи більше мов, незалежно від їх генеалогічної й типологічної природи, проте, чим більші відмінності у типі мов, тим яскравіший контраст, виявлення якого є основним завданням зіставного мовознавства [5, 12].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Контрастивна лексикологія, як один із аспектів контрастивного (зіставного) мовознавства, на думку багатьох мовознавців, є “галузь лінгвістики, яка не має значних досягнень” [5, 294], хоча саме лексика визначає фундаментальні риси мовної структури [2, 294]. Контрастивна лексикологія розвивається також у сфері теорії перекладу та двомовної лексикографії, перекладні словники є реальними зіставленнями лексики двох мов, хоча їх результати не можуть претендувати на повний контрастивний аналіз, оскільки вони описують окремі слова, а зв’язки між словами розкриваються недостатньо [5, 295]. Актуальним сьогодні є опрацювання підходів до зіставного вивчення лексичного матеріалу, а саме: установлення основних принципів, параметрів й одиниць контрастивної лексикології, розробка ефективної методики для таких досліджень [5, 295].

Для зіставної лексикології, залежно від поставлених конкретних завдань, можливі два шляхи досліджень – односторонній і двосторонній. Односторонній підхід використовується в лінгводидактиці. Для теорії зіставної лексикології продуктивнішим й об’єктивнішим є двосторонній підхід, тобто підхід від третього члена порівняння [5, 297]. Наприклад, дослідника цікавить, як у певних мовах

есплікується дія “вживання їжі”. Зіставлення українського “їсти” й німецького “essen” та “fressen” дає можливість зробити висновок, що в німецькій мові значенню “вживати їжу” відповідають два слова, які розрізняються семантичним компонентом “людина” і “тварина”, а в українській такого розрізнення нема.

Проте трапляються випадки, коли слова певної мови, які означають певні явища, не мають жодного однослівного еквівалента в іншій мові. У науковій літературі таке явище відоме під терміном “безеквівалента лексика”, або “лексичні лакуни”, під якими розуміють слова, що відсутні в певній мові й не перекладаються “на загальних підставах” [5, 326]. “Усе, що в іншокультурному тексті реципієнт не розуміє, що є для нього дивним, вимагає інтерпретації, служить сигналом наявності в тексті національно-специфічних елементів культури, в якій створений текст” [5, 326; 9, 148], “назва суто місцевого явища, якому нема відповідника в побуті і в поняттях іншого народу” [9, 128]. Ознаками цієї лексики вважають незрозумілість і незвичність [5, 326].

Безеквівалентність слід розглядати лише стосовно певної (іншої) мови, оскільки нерідко трапляються випадки, коли слово однієї мови є безеквівалентним стосовно іншої, але має прямі відповідники в багатьох інших мовах. Наприклад, укр. “новосілля” має відповідник у російській мові, але є безеквівалентним щодо чеської мови, в якій це поняття передається описово. Вважається, що п’ять–десять відсотків слів навіть одного культурного кола не мають однослівних відповідників в іншій мові [5, 326], не кажучи вже про мови різних культурних кіл, до яких належать українська та німецька.

Існують різні класифікації безеквівалентної лексики (лакуни) у сучасній лінгвістичній літературі, це насамперед абсолютні й відносні лакуни. Так, при порівнянні української та німецької мов можна виділити:

1. Абсолютні лакуни – це випадки, коли немає однослівного еквівалента в іншій мові, порівняйте:

а) (укр.) дочекатися – (нім.) so lange warten bis etwas (jemand kommt);

накипіти – sich beim Kochen an der Oberfläche ansammeln;

небилиця – erfundene Geschichte;

недарма – nicht ohne Grund;

окріп – kochendes Wasser;

восьмикласник – Schüler der achten Klasse;

(щось) налагоджувати – (etw) in Gang bringen;

мугикати – vor sich hin singen (summen);

навкис – schräg gegenüber;

навмання – auf gut Glück;

б) (нім.) verdursten – (укр.) умирати від спраги

bemost – порослий мохом;

Bilderbuch – дитяча книжка з малюнками;

einschmuggeln – ввозити контрабандою;

unbeteiligt – той, хто не бере участі (у чомусь);

j-n verdingen – давати підряд на роботу;

berüchtigt – такий, про якого погано говорять

2. Відносні лакуни: випадки, коли кореляти не збігаються за частотою вживання, поширенням і сполучуваністю, порівняйте: укр. “взуття” і нім. “Schuhwerk”;

Українське слово “взуття” вживається частіше, ніж німецьке “Schuhwerk”, тобто німецький еквівалент не покриває всіх можливостей вживання українського “взуття”, оскільки в багатьох випадках у німецькій йому відповідає “Schuhe”.

Те ж саме можна сказати про укр. “телефон” і нім. “Telefon” і “Fernsprecher”. Так, у випадках:

das Telefon klingelt, läutet, schrillt;

das Telefon der Redaktion, Verwaltung;

zum Telefon gehen, laufen, greifen;

am Telefon warten, durch/per Telefon etw. erfahren;

ins Telefon etw. sagen, sich am Telefon melden;

Sie werden am Telefon verlangt/gewünscht;

– Bitte ans Telefon! Bleiben Sie bitte am Telefon!

“Telefon” уживається в складних словах: Auto-, Dienst-, Tischtelefon. В інших складних словах уживається тільки Fernsprecher: Münzfernsprecher, Fernsprechamt, -anlage, -ansage, -dienst, -auskunft. В українській мові в усіх відповідних випадках уживається “телефон”.

За іншою класифікацією серед слів, які інтерпретуються як безеквівалентна лексика, виокремлюють три різні за своєю природою групи [5, 327]. Спроектуювши її на лексичні системи німецької й української мов, можна отримати:

1) слова, які позначають національно-культурні реалії певних народів (їх називають культурологічними лакунами), порівн.:

а) укр. чумак, рушник, галушки, бандура, вечорниці, тризуб, кептар й ін.

б) нім. Fachwerkhaus (улюблений у Німеччині тип житлового будинку в XVI–XVII ст.); Richtfest (свято з нагоди зведення будинку під дах).

Frühschoppen (невелика компанія, яка збирається в неділю в першій половині дня в ресторані, щоб випити пиво й поспілкуватися).

Така лексика є своєрідною частиною національної культури, відображає її етнонаціональні елементи, які не мають еквівалентів у мовах сусідніх країн і тому належать до безеквівалентної лексики. На думку деяких учених, ці слова можна віднести до реалій [Зорівчак], інші заперечують, уважаючи їх екзотизмами, а не реаліями, оскільки їх не можна назвати носіями колориту країни [Волкова, Філософія]. Однак не викликає сумніву думка, що ці мовні одиниці належать до безеквівалентної лексики [5, 328–329].

За тематичною класифікацією тут можна виділити поняття географічні (укр. степ, нім. Föhn); етнографічні (укр. школяр, нім. Frühschoppen); суспільно-політичні (укр. атаман, нім. Ossi-Wessi Kanzler). За поширенням вони можуть бути національними (укр. рушник, гопак), нім. Schützenfest (Volksfest mit Wettschießen in Niedersachsen); інтернаціональними (укр. гривня, нім. Pfenig); локальними (укр. трембіта, нім. Schrippen - Berlinish, eine besondere Art von Brötchen).

До другої групи можна віднести відсутні в одній мові слова на позначення понять, які існують у суспільстві і, здавалося б, повинні б мати однослівне вираження, порівн. укр. – доба-, в нім. Tag und Nacht / vier und zwanzig Stunden; нім. Geschwister - укр. брат і сестра / брати й сестри.

Серед лексики цієї групи можна виділити дві підгрупи:

а) безеквівалентні слова, які пояснюються різним членуванням мовами навколишнього світу, порівн. укр. пальці – нім. Finger und Zehe;

рука – Hand und Arm;

нога – Fuß und Bein;

сир – Käse und Quark;

нім. Swiegermutter – укр. теща і свекруха;

Swiegervater – укр. тесть і свекор.

При перекладі компенсація таких лексем відбувається за рахунок контексту;

б) безеквівалентні слова, поява яких зумовлена тим, що один етнос на протипагу іншому, не звернув увагу на якісь явища чи процеси, оскільки для нього це не було важливо, порівн.:

нім. hammern – укр. забивати молотком;

sich verrechnen – помилитись у підрахунках;

vereidigen – приводити до присяги;

vorlesen – читати вголос;

wahlfähig – той, хто має право голосу; той, хто може бути обраним;

Verruf – погана слава, погана репутація;

verleumden – зводити наклеп;

укр. навстіж – нім. weit offen;

налагоджувати – in Gang bringen;

недарма – nicht ohne Grund;

навскіс schräg gegenüber;

навмання – auf gut Glück;

навшпиньки – auf den Zehenspitzen.

Безеквівалентні слова цієї підгрупи перекладаються описовим тлумаченням або запозиченням лексеми з мови-джерела шляхом її транскрипції, транлітерації чи калькування [порівн. Blitzkrieg – блітцкріг].

Обидві групи різняться тим, що коли в першому випадку немає слів через відсутність у цій культурі відповідних понять, то в другому відсутність слова зумовлена не відсутністю поняття, а відсутністю однослівного (нерозчленованого) його вираження. В останньому випадку можна стверджувати про незавершеність формування поняття.

3) третю групу становлять випадки відсутності слів, яка зумовлена власне мовними (внутрішньомовними) причинами, дефективністю (неповнотою) словотвірних парадигм, порівн.

укр.: чорний – чорнуватий – чорнота – чорнити – чорніти

нім.: schwarz – schwärzlich – Schwärze – schwärzen - ----

укр.: весна – весняний – весніти – веснувати (виконувати весняні роботи)

нім.: Frühling – Frühlings - ---- - ----- - -----

Причинами неповноти словотвірних парадигм може бути морфемна структура слова, яка чинить опір утворенню деривата за потрібною моделлю. Порівн. властиві німецькій мові моделі утворення прикметників від іменникових основ за прикладом Partizip II (так званих Pseudopartizipien) що мають структуру: префікс ge-, be-, er-, ver-, zer- + основа ім. + суфікс t) однослівних еквівалентів в українській мові немає, порівн.:

bemanntes (Raumschiff) – (космічний корабель) з людиною на борту;

bekertzter (Kastanienbaum) – (каштан) покритий свічками (свцвіттями).

Більшості із прикметників цього типу в українській мові відповідають словосполучення: прийменник “в” + іменник в місцевому відмінку, порівн.:

bebrillt – в окулярах

behandschuht – в рукавицях

gestiefelt – в чоботях

Або ж в українській мові безособові форми на *-но, -то*, тощо також не мають своїх однослівних відповідників у німецькій мові, порівн.:

холодно – es ist kalt;

темно – es ist dunkel;

вільно – es ist frei.

Висновки. Отже, як свідчать наведені приклади, лакунами можуть бути цілі лексико-граматичні класи слів, специфічних для однієї із порівнюваних мов, як, наприклад, артикль німецької мови не має відповідника в українській. Трапляються випадки, коли безеквівалентною є більша чи менша частина слів якогось лексико-граматичного класу. Так, зокрема значна кількість німецьких Partizipien I не мають українських відповідників такого типу й перекладаються підрядними означальними реченнями (в українській мові немає форм “пишучий”, “копаючий”, “кричачий”), порівн.

schreibende – той, хто пише;

sprechende – той, хто розмовляє;

schreiende – той, хто кричить.

Очевидно, лише відсутність другої і третьої груп слів можна вважати лакунами, тому що це ті слова, які повинні б бути у мові, а першу групу доречно вважати словами-реаліями або етнографізмами [Кач. 330].

Для контрастивної лексикології важливіше значення має дослідження власне лакун, тому що саме вони виражають специфіку структури мови, своєрідність категоризації речей і понять. Інакше кажучи – їх вивчення сприяє виявленню семантичних і структурних відмінностей мов, що є одним із найважливіших завдань контрастивної лінгвістики.

Література

1. Бублейник Л. В. Проблемы контрастивной лексикологии : украинский и русский языки / Бублейник Л. В. – Луцк : Зоря, 1996. – 157 с.
2. Верба Л. Г. Порівняльна лексикологія англійської та української мов / Верба Л. Г. – Вінниця : Нова кн., 2003. – 153 с.
3. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология / Гак В. Г. – М. : Наука, 1977. – 286 с.
4. Кияк Т. Р. Теорія і практика перекладу / Т. Р. Кияк, А. М. Науменко, О. Д. Огуй. – Вінниця : Нова кн., 2006. – 586 с.
5. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Кочерган М. П. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
6. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / Манакин В. Н. – К. : Либідь, 2004. – 284 с.
7. Мізін К.І. Порівняння у фразеології / Мізін К. І. – Вінниця : Нова кн., 2009. – 238 с.
8. Огуй О. Д. Лексикологія німецької мови / Огуй О. Д. – Вінниця : Нова кн., 2003. – 402 с.
9. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистический очерк) / Федоров А. В. – М. : Наука, 1968. – 236 с.

Словники

10. Басанець З. О. Новий німецько-український українсько-німецький словник / Басанець З. О. – К. : АСК, 2006. – 1023 с.

11. Дубічинський В. В. Тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : Освіта, 2010. – 608 с.
12. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch / Wahrig G. – München : Bertelsmann Lexikon Verlag, 1991. – 1493 s.

Статтю подано до редколегії
16.03.2010 р.